

4. Чи має перекладацька еквівалентність ознаки мовної універсалиї?
5. Що характеризує процес перекладу саме як акт комунікації? Доведіть свою думку конкретними прикладами.

Тема 7. ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ

План

1. *Етапи процесу перекладу.*
2. *Поняття про одиницю перекладу та засоби її вичленовування.*
3. *Теорія відповідностей та трансформацій.*

1. Етапи процесу перекладу

Вивчення процесу перекладу (процесуальна транслаталогія) традиційно нерозривно пов'язане з його викладанням і від початку здійснювалося з метою викладання перекладу, хоча останнім часом у різних країнах проводиться ціла низка експериментів, які мали на меті суто дослідницькі цілі. Але дотепер про процес перекладу нам відомо далеко не все.

Мабуть, ніхто із учених не заперечує того, що процес перекладу складається зі стадії сприйняття тексту й стадії його відтворення. Дмитро Селескович, будуючи свої висновки на спостереженнях за процесом синхронного перекладу, розуміє стадію сприйняття як добування змісту, минаючи мовний зміст; відтворення ж полягає, на думку ученого, з операцій над ідеями, а не над мовними знаками. Д. Селескович заперечує етап аналізу в усному перекладі й ставить під сумнів результати письмового перекладу, оскільки, аналізуючи текст, письмовий перекладач може не звернути увагу на основний зміст тексту.

Дослідники процесу письмового перекладу бачать у ньому 3 етапи: **сприйняття, відтворення й контроль готового тексту**; комплекс конкретних дій перекладача на кожному з етапів отримав **назву перекладацьких стратегій**.

Найбільш дослідженим етапом є етап відтворення, тобто власне переклад, і ті конкретні засоби, за допомогою яких він здійснюється: одиниці перекладу, а також різновиди співвідношень мовних засобів, які встановлюються в процесі перекладу.

3. Поняття одиниці перекладу й способи її вичленовування

Ми визначили переклад як процес перетворення мовленнєвого добутку (тексту), породженого однією мовою, у текст іншою мовою при збереженні плану змісту й заміні плану вираження, тобто одиниць мови. Отже, усвідомивши собі сутність процесу перекладу й теоретичну базу еквівалентності, ми повинні для практичного досягнення еквівалентності знайти мінімальні одиниці, що підлягають перекладу — **одиниці перекладу** (unit of translation), або одиниці перекладацької еквівалентності, тобто одиниці ВМ, що мають еквівалент у тексті ПМ.

Сам термін «одиниця перекладу» був запропонований Ж. Провині й Ж. Дарбельне. У дискусіях про розміри цієї одиниці та її характері вчені дійшли висновку, що розміри цієї одиниці нестабільні, вони можуть варіюватися ув широких межах, а сама одиниця є операційною. Однак багато чого в характеристиці одиниці перекладу поки не є зрозумілим. Не з'ясовано, наприклад, випадки, коли різні перекладачі при перекладі одного й того ж тексту обирають одиниці перекладу різного обсягу. Взагалі фактор «перекладач» у зв'язку з поняттям одиниці перекладу вивчений ще недостатньо. Не випадково дослідники підкреслюють психолінгвістичний характер одиниці перекладу.

Зокрема, О. І. Бродович вважає, що «локус цієї одиниці не в якому-небудь із двох текстів, а у мозку перекладача» [цит. за : 4, с. 58].

Таким чином, існують різні погляди на виявлення одиниць перекладу. Схарактеризуємо деякі з них.

В основі **першого способу**, орієнтованого на оригінал, лежить сам процес перекладу. Одиницею перекладу тоді буде вважатися мінімальний відрізок тексту, що виступає як самостійний об'єкт процесу перекладу. Такий спосіб релевантний для усного перекладу й передбачає лінійне односпрямоване розгортання тексту в часі (звучне мовлення). Мінімальною одиницею перекладу в цьому випадку

найчастіше виявляється речення. Коротше одиниця перекладу буде при синхронному перекладі, коли перекладач породжує текст майже одночасно з його надходженням, і, як правило, вона тримається в межах значеннєвої групи.

В основі другого способу – орієнтація на текст перекладу. Одиницею перекладу має стати мінімальний набір лексем або граєм вихідної мови, який можна поставити у відповідність із граматичною категорією мови на яку здійснюється переклад. За такого підходу система лексичних і граматичних категорій ВМ проектується на мову оригіналу. У тексті оригіналу виявляються, таким чином, сукупність мовних одиниць, і щоразу їх поява у тексті ВМ сигналізує про те, що необхідно використовувати певну лексичну або граматичну категорію ПМ.

Третій спосіб виявлення одиниць перекладу орієнтований тільки на план змісту оригіналу. При такому принципі важливий аналіз складу змісту оригіналу, залежний від функції тексту. Далі пропонується розчленувати зміст на «елементарні сенси», що видається трохи сумнівним, тому що відсутня єдина об'єктивна мовна основа цього розчленовування.

Нарешті, четвертий спосіб вичленовування одиниць перекладу, також орієнтований на оригінал, ґрунтується на принципі семантичної єдності. З погляду практики перекладу він найбільш актуальний. Одиницею перекладу тут уважається мінімальна мовна одиниця тексту оригіналу, яка сприймається як одне ціле з погляду семантики. Такий спосіб не пов'язаний з виявленням засобів перевираження, але має безпосередній зв'язок з визначенням компонентів змісту й інваріанта перекладу. Мається на увазі така одиниця вихідного тексту, для якої може бути знайдена відповідність у тексті перекладу, але складові частини якої окремо не мають відповіностей у тексті перекладу. Вона може мати складну структуру, але частини її, узяті окремо, неперекладні. У залежності від того, на якому рівні ВМ знаходиться одиниця перекладу, розрізняються відповідно: переклад на рівні фонем, морфем, рівня слів та ін. Розглянемо трохи докладніше ці різновиди перекладу на різних рівнях мовної ієрархії.

➤ Переклад на рівні фонем.

Фонема, як відомо, не є носієм значення – вона відіграє в мові тільки змісторозрізнявальну роль, однак, у практиці перекладу мають місце випадки, коли одиницями перекладу виявляються саме фонемі, тобто фонемі ВМ замінюються найближчими до них по артикуляції і звучанню фонемі ПМ наприклад, англійське слово «*lady*»

перекладається українською / російською як «леді / леди», тобто при перекладі здійснюється заміна фонем англійського слова найближчими до них фонемами.

Переклад на рівні фонем зустрічається в дуже обмеженій кількості випадків. Більш-менш регулярно він застосовується лише при передачі власних імен, наприклад, англ. *Churchill* – укр. *Черчіль* ; англ. *Liverpool* – укр. *Ліверпуль* та ін., а також при передачі реалій, що не мають відповідностей у соціальному і культурно-побутовому житті нашої країни, англ. «*speaker*» – укр. «*спікер*» / рос. «*спікер*».

➤ Переклад на рівні морфем.

У низці випадків одиницею перекладу виявляється морфема, тобто кожній морфемі перекладного слова у ВМ відповідає визначна морфема в співвіднесеному з ним слові ПМ. Наприклад, англ. слово «*president*» в окремому контексті перекладається українською та російською як «голова “*president of the General Assembly* – Голова Генеральної Асамблеї». Якщо ми розглянемо морфемну структуру англійського та російського / українського слів, то побачимо що кожній морфемі англійського відповідає окрема морфема російського: *President* // *Пред-сед-атель*

Переклад на рівні морфем, як і фонем – теж відносно рідкісне явище, морфемна структура слів, що мають однакові значення, у різних мовах найчастіше не збігається, особливо якщо брати до уваги не тільки лексичні, але і граматичні морфемні набір яких у різних мовах відрізняється.

➤ Переклад на рівні слів.

Приклад: *Мой друг живет в Черновцах* – *Мій друг живе в Чернівцях*.

Тут слова виступають як одиниці перекладу. Такий переклад(послівний чи дослівний) зустрічається набагато частіше, ніж переклад пофонемний чи поморфемний. Однак і він обмежений у сфері застосування – як правило у реченні лише частина слів одержує при перекладі дослівні відповідності, тоді як інші слова таких відповідностей не мають. Лише у небагатьох випадках усе речення в цілому перекладається на рівні слів, як правило це дуже прості речення (див. приклад).

➤ Переклад на рівні словосполучень.

Ідіоматичні чи стійкі словосполучення, тобто фразеологізми, значення яких, як відомо, це дорівнює сумі значень, що входять у сполучення слів, у силу чого послівний переклад виявляється в переважній більшості випадків неможливим і одиницею перекладу

виступає все словосполучення в цілому . Приклад: рос. «принимать участие» – укр. «брати участь». Цей вид перекладу дуже розповсюджений. Найчастіше зустрічається такий вид відповідностей, у якому деякі слова в реченні перекладаються дослівно (тобто переклад на рівні слів), а інша частина речення перекладається на рівні словосполучень.

4. Теорія відповідностей та трансформацій.

Перекладацька еквівалентність досягається на практиці на основі вицленювання одиниць перекладу. Далі перекладач робить міжмовні перетворення. Він знаходить для одиниць перекладу відповідності в арсеналі мовних засобів (МП). Відповідності між текстами оригіналу та перекладу можуть класифікуватися відразу за кількома ознаками.

По-перше, всі вони поділяються на **мовні та мовленнєві**. **Мовні відповідності** пов'язані з об'єктивними закономірностями мови як системи. **Мовленнєві відповідності** обумовлені функціонуванням цієї системи в її конкретній реалізації – у мовленні.

По-друге, сама процедура знаходження відповідності може виглядати по-різному, і тут розмежовуються три варіанти перекладацьких дій (або, відповідно, три різні прийоми):

- 1) перекладач бере готову відповідність, не маючи вибору;
- 2) перекладач робить вибір з кількох варіантів;
- 3) перекладач породжує власну відповідність в рамках закономірностей мови.

Відповідності, отримані за допомогою застосування першого прийому, називаються однозначними еквівалентними відповідниками; результати застосування другого прийому – варіантними відповідниками; відповідності, породжені самим перекладачем – трансформаціями.

По-третє, фрагмент ВТ і його відповідність – фрагмент ПТ, можуть бути оформлені за допомогою різних мовленнєвих засобів, точніше, за допомогою різних засобів, які умовно розмежовують мовні рівні. Якщо мовний рівень засобів, використаних у ВТ та ПТ, не збігається, маємо сенс говорити про різномовні відповідності. При урахуванні названих параметрів типові випадки відповідностей можна описати таким чином:

➤ Однозначні еквіваленти.

До них належать всі випадки, коли незалежно від контексту перекладач має в своєму розпорядженні лише одну відповідність. В

основному такі взаємно-однозначні відповідності, незалежні від контексту, зустрічаються в області лексики; вони і отримали найменування еквівалентних відповідностей або еквівалентів. Однак уявлення про те, що еквіваленти є неодмінно лексичними, не повною мірою відповідає дійсності; воно пов'язане, мабуть, з тим, що однозначні еквівалентні відносини при перекладі встановлюються в переважній більшості випадків саме в області лексики. Граматичні та стилістичні однозначні еквіваленти зустрічаються вкрай рідко; для цих мовних засобів в будь-якій мові характерна варіативність, наявність деякого ресурсу надмірності. Цей ресурс надмірності у сфері граматичних явищ деякі теоретики мови називають *граматичною синонімією*. Проте однозначні граматичні еквіваленти все ж рідко зустрічаються. Наприклад, для багатьох пар мов, де є відмінки, оформлення підмету за допомогою називного відмінка не має граматичних варіантів – тоді при перекладі можна говорити про однозначні еквіваленти. До лексичних однозначних еквівалентів в будь-якій мові відносяться певні групи лексики:

- 1) Терміни
- 2) Власні імена:
- 3) Найменування організацій, партій і т. п. .:

Еквівалентні відповідності виявляються також серед деяких інших груп лексики (числівники, особисті займенники і ін.).

➤ **Варіантні відповідності.**

Назва «варіантні відповідності» зазвичай використовується для позначення лексичних відповідностей, залежних від контексту. До них належать всі багатозначні лексеми, конкретне значення яких реалізується в контексті. Контекст в даному випадку повинен розумітися значно ширше: на вибір, який виробляє перекладач, впливає і *мікроконтекст* (сполучуваність), і *тип тексту*, і *жанр твору*, і *ситуативний контекст*. При цьому урахування мікроконтексту робить вибір однозначним, урахування інших видів контексту залишає перекладачеві більш широкий діапазон свободи вибору. Так, урахування художнього контексту, що включає індивідуальний стиль автора, час написання, жанр, літературний напрям, не перешкоджає множинності можливих відповідностей, варіантні відповідності забезпечують принципову варіативність мовних засобів в такому тексті. Саме наявність арсеналу варіантних відповідностей виправдовує існування різних індивідуальних перекладацьких стилів, дозволяє перекладачеві творчо реалізувати свої індивідуальні пристрасті в слововживанні. Може виникнути враження, що множинність варіантів ПТ властива

художнім, публіцистичним та ін. текстам і не повинна бути властива науковому або технічному тексту, де домінують терміни, перекладні, як ми знаємо, за допомогою однозначних еквівалентів. Але з практики перекладу відомо, що і ці тексти, які вийшли з-під пера різних перекладачів, можуть відрізнятися. Справа в тому, що і в науковому тексті існує ресурс лексики, яка передається за допомогою варіантних відповідностей, причому контекстуальний вибір їх варіативний. Йдеться про нейтральну лексику загальнонаукового опису, яка в кожній мові має велику кількість варіантів, *рівноправних* з точки зору контекстуального вживання. Перевірити це можна на матеріалі російської мови. Низка синонімів: «*существует*», «*имеется*», «*есть*», «*имеет место*»; «*исследовать*», «*изучать*», «*анализировать*» та ін. створюють базу рівноправного синонімічного варіювання, спираючись на яку перекладач створює свою версію тексту, лише формально відмінну від версії іншого перекладача, але тим не менш еквівалентну. В області граматичних засобів мови варіантні відповідності також поширені досить широко.

➤ **Трансформації.**

У цю групу потрапляють всі відповідності, які перекладач «*вибудовує*» самостійно, не користуючись готовим арсеналом засобів. Уявлення про те, що до трансформацій перекладач вдається в крайньому випадку, виявивши, що готових відповідностей немає, доводиться визнати, щонайменше, наївним. Процес породження перекладу як «*вторинного*» тексту – явище синтетичне, що включає в себе апріорне знання про відмінності мов, і навряд чи він містить етап «перевірки» тексту на наявність еквівалентів. Швидше за все, спроба застосування всіх трьох описаних прийомів пошуку відповідників відбувається одночасно, і ймовірність успіху (що перекладач знайде раніше: потрібний еквівалент або потрібну трансформацію) прогнозувати дуже важко. Так чи інакше, під **трансформаціями** розуміють ***міжмовні перетворення, що вимагають перебудови на лексичному, граматичному або текстовому рівні.*** У процесі перекладу зустрічаються трансформації 4 елементарних типів:

- 1) перестановки;
- 2) заміни;
- 3) додавання;
- 4) опущення.

Перестановка. Це зміна в перекладі розташування (порядку знаходження) мовних елементів, відповідних елементів першотвору. Перестановці можуть підлягати слова, словосполучення, частини складного речення, елементарні пропозиції всередині складного,

самостійні пропозиції в системі цілого тексту. Найбільш частотні перестановки членів пропозиції – зміна порядку слів.

Заміна. Це найбільш поширений вид перекладацьких трансформацій.

1 Заміни форм слова:

1.1. Заміни форм слова часто залежать від розбіжностей у граматичному ладі мов. Такі заміни об'єктивні.

1.2. Відмінкові заміни – при розходженні в управлінні словосполучення

2. Заміни частин мови:

2.1. Заміна складного іменника на поєднання прикметник + іменник або іменник + іменник . Ці заміни об'єктивні і іноді представляють собою однозначні відповідності. До трансформацій ми можемо віднести лише ті з них, які перекладач сам «вибудовує» в процесі перекладу:

2.2. Заміна віддієслівного іменника зі значенням діяча на дієслово в МТ

2.3. Проніміналізація, або заміна первинної номінації на вторинну (наприклад, іменника на особовий або вказівний займенник). Ця заміна ґрунтується на рішенні перекладача, який має підставу застосовувати прониміналізацію тільки при перекладі таких типів тексту, де актуальна компресія тексту при перекладі (усний послідовний і синхронний переклад офіційного тексту) і в утриманні немає естетичного компонента (отже, прониміналізація навряд чи можлива в художньому перекладі).

3. Заміни членів речення – необхідна тоді, коли відбувається перебудова синтаксичної структури:

3.1. Заміна пасиву на активний заставу при перекладі на російську мову тягне за собою зміну суб'єктно-об'єктних відношень. Ця заміна характерна для перекладу розмовної мови, де пасивний стан в російському тексті не типовий:

3.2. Заміна членів пропозиції (предикатів – суб'єктів) також пов'язана з традиціями ситуативного слововживання:

4. Синтаксичні заміни в складному реченні

4.1. Заміна складного речення простою.

4.2. Заміна простого речення на складне.

4.3. Заміна складносурядного речення на складнопідрядне.

4.4. Заміна сполучного зв'язку і на безсполучниковий

5. Лексичні заміни. Цей розряд заміни описаний багатьма авторами. Однак і визначення, пропонувані дослідниками, і ілюструє їх фактичний матеріал приводять до плутанини, яка позбавляє поняття «лексичні

заміни» певних меж. Так, Т. Р. Левицька і А. М. Фитерман, коментуючи всі види лексичних замінь, в основному ведуть мову про контекстуально обумовлені відповідності, тобто про варіантні відповідності. Автори не дають розгорнутого визначення лексичних трансформацій, але відзначають, що дані явища обумовлені відмінностями в смисловій структурі слова і різними нормами сполучуваності в двох мовах. Але такими характеристиками володіє вся лексика мови, за винятком тієї, яка передається за допомогою однозначних еквівалентних відповідників. Лексичні трансформації виділяє і В. Н. Комісарів. Відзначаючи, що «лексичні трансформації описують формальні і змістовні відносини між словами і словосполученнями в оригіналі і перекладі», – а це, власне кажучи, можна сказати про будь-який різновид відповідностей – автор в якості першого ж наводить приклад транскрипційні відповідності, які, як ми спостерігали, являють собою однозначні еквіваленти. Спробуємо знайти об'єктивні критерії, щоб відмежувати лексичні трансформації і, зокрема, лексичні заміни від всіх інших видів перекладацьких перетворень, що призводять до створення відповідності. Відмінності в смисловій структурі, нормах і ресурсах функціонування відповідних по денотату слів в різних мовах є завжди. Цим, зокрема, і обумовлена «неповнота» відповідності тексту перекладу тексту оригіналу, про яку говорилося, визначаючи поняття «еквівалентності». Однак, в одних випадках при перекладі вдається дібрати слово або словосполучення, за своїм семним складом і контекстуальним відтінком відповідне слову оригіналу, а в інших – ні, і тоді доводиться використовувати слово з іншим семним складом, а не передані компоненти значення компенсувати, передавши їх за допомогою контекстуального оточення, або ж пожертвувати ними.

У перших випадках можна говорити про варіантні відповідності, а якщо контекст не важливий, оскільки значення слова від нього не залежить – про однозначні еквіваленти. У випадках другого роду відбувається перетворення, трансформація лексеми – і тоді ми маємо право говорити саме про лексичної трансформації. Слід зазначити, що лексичні заміни завжди є одним із можливих рішень, і оскільки при цьому часто відбувається втрата деяких компонентів сенсу, перекладач вирішується на лексичні заміни вкрай рідко. Серед випадків лексичних замінь найбільш часто зустрічаються, мабуть, чотири: часткова зміна семного складу вихідної лексеми, перерозподіл семного складу вихідної лексеми, конкретизація і генералізація.

Часткова зміна семного складу вихідної лексеми. Як вже зазначалося, застосування такого роду лексичної заміни обумовлено

контекстом, як широким, в тому числі ситуативним, так і вузьким – сполучуваністю в рамках літературної норми МП.

Перерозподіл семного складу вихідної лексеми. Такий перерозподіл необхідно, якщо вихідна лексема містить в своєму складі семи, які неможливо передати одною лексемою МП, а також в разі, якщо є небезпека порушити правила сполучуваності.

Конкретизація. Конкретизацією зазвичай називають заміну слова чи словосполучення з більш широким референціальним значенням на слово або словосполучення МТ з більш вузьким референціальним значенням. Конкретизація може бути мовною та контекстуальною. Контекстуальна конкретизація усвідомлено вводиться перекладачем і залежить не тільки від міри осягнення ним оригіналу, але і від індивідуальних уподобань, які формують індивідуальний стиль перекладача.

Генералізація. Це заміна, зворотної конкретизації, коли в перекладі з'являється слово з більш широким референціальним значенням, ніж слово іноземної мови. Причини застосування цього виду лексичних заміन в письмовому тексті – ті ж, що і причини появи конкретизації. Однак генералізація має ще одну, дуже велику область застосування – усний переклад, і тут причини її виникнення інші. Вона допомагає перекладачеві в обстановці дефіциту часу швидко знайти відповідність, особливо якщо він не знає конкретного терміна або забув його, але знає, що означає слово в загальних рисах.

?

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть етапи процесу перекладу.
2. Що таке одиниця перекладу? У чому полягає проблема її вичленовування
3. Схарактеризуйте переклад на рівні фонем.
4. Схарактеризуйте переклад на рівні морфем.
5. Схарактеризуйте переклад на рівні слова та словосполучення
6. Що таке однозначні еквіваленти?
7. Що таке варіантні відповідники?
8. Назвіть п'ять ключових слів, які характеризують ваше розуміння теорії трансформацій.